

Osmanlı toplum yapısı ve toplum düzeni altı asırlık tarih boyunca çeşitli ve farklı görünümler arz etmiştir. Kuruluş devri ile devletleşme aşaması, Fatih devri ile Merkezî İslâm dünyasının Osmanlı egemenliğine girdiği XVI. yüzyıl, toplum ve devlet düzeninde önemli değişikliklerin yaşandığı XVII. yüzyıl ile modernleşme çabalarının farklı derecelerde etkiler yarattığı XIX. Yüzyıl arasında devamlılıklar gibi farklılaşmalar da vardır. Sınırların genişlemesine paralel olarak Osmanlı egemenliğine giren dinî ve etnik grupların çeşitliliği artmış, buna mukabil XVIII. Yüzyılın sonlarından itibaren sınırlardaki gerilemeye paralel olarak bir yandan bu çeşitlilik azalırken öte yandan da kaybedilen topraklardaki Müslüman nüfusun büyük çoğunluğu elde kalan topraklara çekilmiştir. XIX. Yüzyılda toplum hayatını ve yapısını derinden etkileyen bir başka etken de, kökleri bir önceki yüzyıla uzanan modernleşme çabalarıdır. Bütün bu ve benzeri etkenlerden dolayı Osmanlı toplumunu tahlil etmek için öncelikle kuruluş döneminde arz ettiği duruma bakmak, daha sonra klasik Osmanlı toplum düzenini tahlil etmek, bilahare de değişim ve modernleşme devirlerinde toplumda ve toplum yapısında meydana gelen gelişmeler üzerinde durmak gerekir.

1- Beyliğin Teşekkül Devrinde Toplum

Osman Bey'in kimliği hakkındaki aykırı bazı kayıtlara rağmen, erken dönemi anlatan kronikler onun konar-göçer bir grubun önderi olduğu hususunda hemfikirdir. Mesela Âşıkpaşazâde, Osman Gazi yaylaya ve kışlaya gittiğinde İnegöl'de Aya Nikola adlı bir kafirin göçünü taciz ettiğini, bu kişiyi Bilecik tekfuruna şikayet eden Osman Gazi'nin yaylaya gittiğinde emanetlerini ona bırakmayı teklif ettiğini, tekfurun da bunu kabul ettiğini yazar (Âşıkpaşazâde, "Tevârih-i âl-i Osman", s. 94). Osmanlıların kökenleri hakkında değişik görüşler olmakla birlikte Osman Bey ve ondan önce de Ertuğrul Bey'in konar-göçer bir hayat tarzı süren bir topluluğun başında olduklarını gösteren pek çok kanıt vardır. Bununla birlikte, erken dönem Osmanlı Beyliği topraklarında bulunan şehir ve kasabaların, buralarda inşa edilen cami, mescid vb.lerle kısa zamanda birer İslam şehri kimliğine bürünmeleri bu unsurların yerleşik hayata yabancı olmadıklarını düşündürmektedir.

Yine Âşıkpaşazâde'nin eserinde anılan ("Tevârih-i âl-i Osman", s. 238-39) dört zümrenin, yani Rum gâzileri, Rum ahileri, Rum abdalları ve Rum bacılarının kuruluş aşamasındaki beyliğin toplumsal yapısında önemli unsurlar olduğu kanaati yaygındır. *Tevârih-i âl-i Osman* adını taşıyan kroniklere bakıldığında erken dönem beyliğinin toplumsal dokusunda sadece bu zümrelere mensup kişilerin değil, bey ailesi, alpler, Türkmen beyleri,

göçer-evliler, yerleşik Rumlar gibi zümrelerin de etkin bir rol oynadığı ortaya çıkar. Bunlara belki Tursun Fakih'in temsil ettiği bir fakihler, yani erken beylik döneminin din bilgileri zümresini de katabiliriz.

Erken dönem Osmanlı toplumunun oluşumunda hakim rolü, kandaşlığın değil siyasî ilişkilerin oynadığı kabul edilmektedir. Osmanlıların Oğuz (Türkmen) boylarından gelmeleri, rivayetlerde Osman Bey'in emrindeki topluluğun yayla-kışla arasında gelip gittiğinin belirtilmesi ve göçer-evlilerin beylik toplumunda önemli bir unsur oluşu büyük bir ihtimalle tarihî gerçekleri yansıtmaktadır. İbn Battûta'nın Osmanlı hükümdarının sarayda değil çadırda oturduğuna ve kadınlarının yabancıların karşısında peçesiz olarak çıktığına dair gözlemleri de bunu destekler(*İbn Battûta Seyahatnâmesi*, c. I, s. 430-431); ancak yine de, ilk Osmanlı toplumunda kan bağı ikinci derecede etkili bir unsur gibi görünüyor. Osman Bey'in fethettiği toprakların bir kısmını arkadaşlarına, gazilerin ve alpelerin ileri gelenlerine vermesi veya öyle rivayet edilmesi, Orhan zamanında (1324-1362) belirgin bir şekilde idarî makamlara iç kesimlerde yetişmiş kişilerin getirilmesi erken dönemlerden başlayarak Osmanlı Beyliğinin yerleşik toplumlara has bir siyasal teşkilatlanmaya doğru yöneldiğini gösterir. Yine, erken dönem Osmanlı toplumunun en önemli unsurlarından birinin ahiler olduğunu vurgulamak gerekir.

Orhan ve Murad (1362-1389) Beyler dönemlerinde devletleşme, yerleşikleşme ve sınırların genişlemesi el ele gitmiş gibi görünmektedir. Mamafih devletin ve toplumun giderek yerleşik hayat tarzına uygun bir yapılanmaya girmesine rağmen, konar-göçerlik olgusu, yüzyıllarca Osmanlı toplumunun bir özelliği olmaya devam edecektir. XIV. yüzyıl başlarında tarih sahnesinde kendini hissettiren Osmanlı Beyliği uç toplumunun meydana getirdiği siyasi teşekküllerden birisiydi. Özetle, bu uç toplumunda, savaşçılar (gaziler, alpenler), ahiler, dervişler, göçer-evliler gibi göç hareketleri ve yeni fırsatların buralara ittiği veya çektiği zümrelerin yanında öteden beri buralarda meskun gayrimüslim köylü ve kentli halk da-giderek belki de azalan sayılarda- mevcuttu.

2-Klasik Dönem Osmanlı Toplum Düzeni

Osmanlı döneminde, kültürel açıdan yaklaşıldığında, özellikle devletten imparatorluğa geçiş süreci ve imparatorluk devrinde, çok-dilli, çok-dinli, kısacası çok-kültürlü bir toplum yapısı söz konusudur. Sosyo –ekonomik düzlemden bakıldığında ise ilk başta belirtilmesi gereken husus, Osmanlı toplumunun hakim karakteri itibariyle bir “tarım toplumu” veya “tarımsallaşmış şehirli toplum” olduğudur. Bu toplumda nüfusun ezici çoğunluğu geçimini

tarımdan sağlarken devlet gelirleri de büyük ölçüde tarım ürünlerinden alınan vergilerden elde edilmektedir. Bu itibarla Osmanlı toplumunda nüfusun büyük çoğunluğu köylülerden oluşur. Batı, Orta, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Irak, Suriye, Filistin vb. yerlerde kentli olmayan nüfusun bir bölümü ise yerleşik bir hayat sürmeyen ve iktisadi açıdan daha ziyade hayvancılık ile uğraşan konar-göçer unsurlardır.

Osmanlı tarihinin bütününe kapsayan bir toplum tasviri çizmek zor olmakla beraber devletleşme aşamasından Tanzimat devrine kadar olan dönemde resmî toplum tabakalaşmasını şu şekilde tanımlamak mümkündür: Osmanlı devletinin nazarında hanedan ve saray halkı dışında toplumu esas itibariyle iki unsur oluşturur: *Askerîler* ve *Reâyâ*. Bazen bu sınıflar dört unsur (*anâsır-ı erbaa*) veya rükün/direk (*erkân-ı erbaa*) olarak da tasnif edilir. Bunlar, askerî, ulema, tüccar ve esnaf, reâyâ (köylü-çiftçiler)'dir. Özetle ifade etmek gerekirse, ulemâyı da kapsayan biçimiyle askerî sınıf temelde yönetici sınıf olarak nitelendirebileceğimiz ve vergiden muaf olan üç kesimi içermekteydi: *Kalemiye* yani bürokrasi, *seyfiye* yani idareci-asker tabaka ve *ilmiye* yani kazaî-idareci sınıf ile eğitim-öğretimle uğraşan ve dinî konularda fetva veren ulema. Reâyâ ise vergi vermekle yükümlü halk idi. Bu geniş kütle içinde çiftçi-köylüler, konar-göçerler ve kasaba ve kentlerdeki zanaat erbabı, tüccarlar ve hizmet sektörü mensupları vardı. Tanzimat öncesinde reâyâ terimi gayrimüslim vergi mükellefleri anlamına da gelmeye başlamıştır ama klasik devirde *reâyâ*, *reâyâ* ve *berâyâ* gibi tabirlerle kastedilen vergi veren halktır. Askerî olma veya bu statüye geçiş bir padişah beratı ile mümkündür. Yani Osmanlı toplumunda kişinin statüsünü belirlemede padişah iradesi temel etkendi.

Osmanlı toplumunda Hz. Muhammed soyundan gelen seyyidler ve şerifler dışında ırsî bir soyluluk yoktu. Busbecq gibi Avrupalı gözlemcilerin, Osmanlı yönetici sınıfının liyakat esasına göre oluştuğu ve kendilerini padişahın kulları olarak gördüğü yönündeki tespiti, XVI. Yüzyıldaki manzarayı ana çizgileriyle yansıtır. Bununla birlikte servet ve güçlerini çocuklarına aktaranlar vardı. Kuruluş döneminde belirli ailelerin ayrıcalıklı konumları İmparatorluk devresinde etkisini yitirdiyse de gerek ümera çocuklarının *seyfiyedeki*, gerekse ulema çocuklarının *ilmiyedeki* ayrıcalıkları giderek artmış görünmektedir. Tımarlı sipahilik ilke olarak babadan oğula geçmese de atadan ve dededen sipahizade olmanın bu açıdan önemli bir avantaj teşkil ettiği bilinir. XVII. yüzyıldan itibaren nüfuz sahiplerinin güçlerini çocuklarına aktarmaları daha da belirginleşti.

Toplum Anlayışı

Osmanlı siyasî düşüncesine göre toplum, birbirini tamamlayan ve bir denge içinde bulunması halinde ideal bir yapı arz eden bir varlıktır. Fârâbî, Nasireddin Tûsî ve Devvânî gibi İslam siyasî düşünürlerini izleyen Tursun Bey'e göre insanlar medenî yaradılışlıdır ve her topluluk içinde yardımlaşmanın gerçekleşmesi için bir düzene ve o düzeni sağlayacak bir otoriteye ihtiyaç vardır. Düzen, mahiyeti itibariyle ilahî (şeriat) veya dünyevî (örf) olabilir ama muhakkak ki toplumu bir arada tutacak bir öndere ihtiyaç vardır. Tursun Bey, devrinin anlayışına uygun olarak insanlar arasındaki nizamı korumak ve her insanı kendi kabiliyetine uygun bir mevkide tutmak için bir padişahın şart olduğu görüşünden hareket eder. Zira, eğer insanlar tabiatları gereği bırakılsalar pek çok düşmanlıklar meydana gelir ve düzenin devamının şartı olan yardımlaşma gerçekleşemez. Esasen hayvanlar arasında da (arılar, kuşlar) yardımlaşma vardır ama insanların bir arada yaşamaları şuur ve tefekküre, hayvanlarıncı içgüdüye dayanır. İnsanların yardımlaşma ihtiyacı bir araya toplanmayı gerektirir ki *temeddün* de budur. İdeal düzen yardımlaşmayı gerektirdiğine göre de herkes en iyi yaptığı işle sınırlandırılmalı, başka alan/mesleklere müdahale etmesi engellenmelidir (Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, ss. 10-30). Bu anlayış bilahare Lütfî Paşa, Koçi Bey gibi kişiler tarafından da savunulmuşsa da Osmanlı devlet adamları pratikte bu gibi reçeteleri esnek yorumlara tâbi tutmuşlardır.

Kınalızade Ali gibi siyasî düşünce yazarları, *daire-i adliye/adalet dairesi* kavramını toplum idaresinin temelini koyarlar. Buna göre: Adalet dünyanın kurtuluşunu sağlar; dünya, duvarı devlet olan bir bağdır; devleti düzenleyen şeriatıdır; hükümdar olmadan şeriat korunamaz; askersiz hükümdar duruma hakim olamaz; mal olmadan hükümdar asker toplayamaz; malı hasıl edecek olan halktır; halkı padişaha kul eden ise adalettir. (*Ahlâk-ı Âlâî*, III, s. 49) Daha özet versiyonlarından hareketle adalet dairesinin birbirine bağlı temel kavramlarını şöyle tespit etmek gerekir: Mülk, Asker, Hazine, Reâyâ Adâlet. Mülk(ülke, devlet ve egemenlik) ile adâlet arasında karşılıklı bir bağımlılık mevcuttu ve iktidarın keyfî bir şekilde kullanılması gayrı meşru addedilirdi.

Klasik İslâm siyaset felsefesinin temel kavramlarından birisi de toplumu oluşturduğu varsayılan dört ana sınıfın temel fonksiyonlarını ve bunların birbirleri ile münasebetini izah eden *erkân-ı erbaa* (bazen *anasır-ı erbaa*) kavramıdır. Meselâ Devvânî bedenî mizacın dört unsuruna (aşağıya bkz.) karşılık toplumda mevcut dört sınıftan, yani ilim ehli, savaşçılar, tüccar-esnaf-zanaatkârlar ve çiftçilerden bahseder. Ancak bu dört sınıfın karşılıklı yardımlaşması ile oluşan denge siyasî hayatın güvenliğini sağlayabilir. Böyle bir toplum tasavvuru her sınıfın kendi mevkiinde tutulmasını, herkesin kendi işiyle meşgul olup başkasının alanına geçmemesini gerektiriyordu; herhangi bir meslek gurubuna kanuna aykırı

bir şekilde *hariçten ecnebi* girmesi *nizâm-ı âlemin* bozulmasının sebepleri arasında sayılırdı. Meselâ, Lütî Paşa'ya göre, mansıp sahipleri tüccarlık ve esnaflık ile uğraşmamalıdır. Aynı şekilde ata ve dededen sipahizâde olmayanlar sipahi yapılmamalıdır. Çünkü bu yol açılırsa herkes sipahi olmak ister ve *raiyyet* kalmaz. Bu ise toplumun nizamının altüst olmasına yol açar(“Âsaf-nâme”, s. 248). Açıkça görülüyor ki Paşa toplum düzeni için, *erkân-ı erbaa* yani dört direk olarak adlandırılan sınıf mensuplarının (asker, ulemâ, tüccar ve esnaf ve reâyâ) kendi yerlerinde kalmalarını savunmuştur. Osmanlı siyaset düşüncesinde temel bir ilke olarak ifade edilen bu hususun çokça vurgulanması, pratikte buna aykırı durumların sıklıkla vuku bulduğunun bir işareti sayılmak gerekir.

Tekrar ideal toplum tasavvuruna dönersek, *erkân-ı erbaa* kavramının bir özelliği de, tabiatı var olan dört temel unsur olan su, ateş, toprak ve havanın toplumu oluşturan unsurlara benzetilmesidir. Devvânî ve benzerlerini izleyen Kınalızade Ali bunları şöyle eşleştirir: 1) Ulema, kadılar, kâtipler, muhasebeciler, tabiiler, şairler, münecimler vb.den oluşan ehl-i kalem su karşılığıdır. Su vücudun hayatı için nasıl gerekliyse ilim de insanların ruhu için öyle gereklidir; 2) Düşmanlara karşı ülkeyi koruyan kumandan ve askerlerin oluşturduğu kılıç erbabı ise ateş gibidir; 3) Tüccar ve zanaatkârlar hava gibidir, halkın ihtiyaçlarını karşılarlar; 4) İnsanların yiyeceklerini karşılayan çiftçiler ise toprak gibidir, cümlelerin menfaati bunlardan hasil olur. İnsan vücudunun sağlığı açısından da toplum açısından da dört unsur dengeli bir şekilde bir arada bulunmalıdır, aksi takdirde hastalıklar zuhur eder.(*Ahlâk-ı Âlâî*, III, s. 7-8)

Kâtip Çelebi ise devleti insana benzeterak devletlerin ömrü ile insanların ömürleri arasında paralellik kurar ve İbn Haldun etkisinin açıkça görüldüğü bu yorumunda güçlü bedene sahip kişilerin olgunluk ve yaşlılık çağının uzun sürmesine benzer bir şekilde güçlü devletlerin olgunluk ve çöküş dönemlerinin uzun olduğundan bahseder; yazar ayrıca dört sınıfı insan vücudunda bulunan dört unsura benzetir. Ulema bedendeki kana, asker balgama, tüccar safraya ve reâyâ ise sevdaya denktir. Bunların fonksiyonlarını ayrıntılı bir şekilde açıklayan Kâtip Çelebi bedendeki dört *hıltın* birbirinden yararlanması gibi dört toplum sınıfının da birbirinden yararlanmasıyla toplum ve devlet düzeninin sağlık bulduğunu ve bu unsurların dengeli bir şekilde bulunması gerektiğini belirtir(Kâtip Çelebi, *Düstûr-ü'l-amel li-İslahi'l-halel*).

Esasen bu toplum anlayışı *denge* ve *itidal* kavramlarıyla temellendirilmiştir. Toplumu oluşturan unsurlar arasında denge olmalı, herkes kendi yerini bilmelidir. Bu tahlillerde insan vücudundaki *hıltlar* toplumsal yapının unsurlarını, bu oluşumdaki denge ve itidali anlatmak açısından açıklayıcı mecazlar olarak kullanılırken evrendeki rükünler toplumu oluşturan grupların fonksiyon ve niteliklerini izah için ele alınmışlardır. Bu tür analogiler toplumsal ve

siyasî düzenin dayandığı temelleri ve ilkeleri izah etmeye yaramaktaydı. Bununla birlikte Osmanlı toplumunun iki (askerî ve reâyâ) ya da dört ana sınıftan (askerî, ulemâ, esnaf-tüccar, reâyâ) oluştuğu şeklindeki görüşler ancak itibarî olarak doğrudur. Kişiler toplumda bu statüleri haizdi. Osmanlı toplumunda tabakalaşma büyük ölçüde statüye ve statü farkındalığına dayanmaktaydı. Bununla birlikte, sosyo-ekonomik farklılıklar veya işlevsel konumlar bakımından daha farklı tasnifler yapılabilir. Bin akçelik dirliğe sahip bir tımarlı ile birkaç milyon akçelik has gelire sahip bir vezir aynı sınıfın mensubuydu ama üst düzey yöneticilerin iltizam işlerinde onlara kredi veren zengin bir gayrimüslim raiyyet statüsünde idi.

Askerîler veya Yönetici Sınıf

Osmanlı kanunlarına göre fiilen hizmet eden askerler ile bunların karıları, çocukları ve azatlı köleleri; ilmî ve dinî görevleri yürüten müderris, imam, müezzin vb. berat sahipleri; ifa ettikleri çeşitli hizmetler karşılığında vergiden muaf tutulan çeşitli kişi ve zümreler (madenci, tuzcu, derbendci vs.) askerî sınıf mensubu sayılmaktaydı. Bu gibi kişilerin eşleri (kocaları öldükten sonra) veya kızları reâyâdan bir kişiyle evlenirse askerî statüsünü kaybederdi. Seyyid ve şerifler de dahil bütün bu değişik grupların sosyo-ekonomik anlamda bir sınıf teşkil etmedikleri, bir kısmının sadece üstlendikleri ağır yükümlülükler karşılığında örfî vergilerden muaf tutulduğu, halbuki “yönetici” tabakanın ve kulların bir takım ayrıcalıklarla donatıldığı bilinmektedir. (Barkan, “Edirne Askerî Kassamı...”, s. 4-9). Esasen derbendçi, köprücü, madenci vb. muaf zümrelerin aslında “muaf reâyâ” olarak kategorize edilmesi gerçeğe daha uygundur.

Askerî sınıfın icraî-idarî tabakası veya *ehl-i örf* klasik dönemde kul statüsündeydi. Kul statüsündeki devlet görevlileri bütün hayatları boyunca Sultanın iradesine tâbi idiler; Sultanın onları yükseltmesi gibi azletmesi, idam etmesi ve mallarını müsadere etmesi de olağandı. Savaş esiri, köle veya devşirme kökeninden gelmesi bu bakımdan bir değişikliğe yol açmazdı. Gerçi reâyâ sınıfına mensup kişiler de devlete ve padişaha isyan, eşkıyalık vb. sebeplerle *siyaseten katl* ve *müsadere* uygulamasına tâbi idiler. Kulların çocukları teorik olarak babalarının mesleklerine geçmek için bir imtiyaza sahip değilse de tımarlıların çocuklarına babalarının tımarına başvurma hakkı tanınmaktaydı.

Osmanlı hanedanının tarihine bakıldığında, özellikle I. Murad’dan (1362-1389) itibaren kardeş katli uygulamasının da başlamasıyla, padişah merkezli bir yönetici elit oluşumuna tanık olunur. Devletin oluşum sürecinde diğer bey ve yöneticilerle birlikte hareket

eden ve eşitler arasında birinci durumunda olan padişah, II. Mehmed (1451-1481) devrinden itibaren, devşirme veya köle kökenli kulların idarede ve orduda ön plana çıkmasıyla Anadolu Türk aristokrasisinin etkinliğini azalttı. Fatih'in özellikle vakıf ve mülk topraklar üzerinde yaptığı meşhur malî reform büyük ölçüde bu amaca matuftu. Bu ıslahatın çektiği tepkiler, II. Bayezid'ı,(1481-1512) Cem Sultan ile taht mücadelesinin de etkisiyle, kısmî bir geri adım atmak durumunda bıraktı. Bununla birlikte kulların devlet yönetimindeki etkisi devam etti. Muhtemelen XIV. asrın sonlarında önce akıncı uç beylerince uygulanan sonra da merkezî yönetim tarafından benimsenen devşirme yöntemi XVII. yy.da önemini kaybederken yüksek düzeyli idarecilerin intisap sistemi çerçevesinde yetiştirdikleri kişiler ön plana çıktı. Kulların siyasî ve ekonomik güçlerini dengeleyen mekanizma, statülerinden kaynaklanmaktaydı: Sultan'ın iradesiyle hayatlarına son verilebilir, malları müsadere edilebilirdi. Bu uygulama Tanzimat devrine kadar sürdü.

Barkan'ın incelemesine ("Edirne Askerî Kassamı...", s. 17) göre mülkleri askeri kassam tarafından belirlenen askerilerin yüzde 82'si kentlerde yüzde 15.4'ü kırsal kesimde yaşamaktaydı. Tabii bu rakamlar bütün askeri sınıf için tam bir anlam ifade etmez. Klasik dönemde tımarlı sipahilerin büyük kısmının, gelirleri kendilerine tahsis edilen köylerde oturdukları ve hem buraların güvenliği hem de üretimin gözetiminden sorumlu oldukları düşünülebilir. XVI. yüzyıl ortalarından itibaren yeniçeriler başta olmak üzere kapıkulları taşrada görev yapmaya başladı ve bunların bir kısmının köylerde "hane sahibi" oldukları anlaşılmaktadır.

Askerî sınıfın *seyfiye* tabakası veziriazamdan kale muhafızlarına kadar İmparatorluğun asker-idareci tabakasını kapsamaktaydı. Kuruluş dönemlerinde bazı gayrimüslim tımar sahipleri ve beylere rastlamakla birlikte, klasik dönemde bu sınıf mensupları ilke olarak Müslüman idi. Özellikle esir, köle ve devşirme kökenlilerin İslam dinini ve Türk dilini öğrenmeleri eğitimlerinin en önemli unsurlarından biriydi. Kapıkullarının yanında, kuruluş dönemlerinde Türk ahaliden toplanan yaya ve müsellemler, yararlık göstererek tımarlı sınıfına dahil olanlar, kale görevlileri, özellikle XVII. yüzyılda önem kazanan levendler, tımarlıların cebelileri vb. bu tabakanın mensuplarıydı. Bunların bir kısmı *ulufe* denilen maaşlarıyla bir kısmı da *dirlik*leriyle geçimlerini temin ederdi. Zamanla yeniçeriler ve diğer kapıkullarının bir kısmının dirlik tasarruf etmeye ve esnaf ve zanaatkârlıkla uğraşmaya başladığı bilinmektedir.

İlmiye zümresi bilim, eğitim ve öğretim işlerini deruhte etmekle birlikte dinin İmparatorluktaki yeri dikkate alındığında aslında yönetici sınıfın en önemli unsurlarından birisi olarak temayüz etmekteydi. Fatih devrine kadar veziriazamların önemli kısmının dahi ulema kökenli oluşu ve diğer bazı tarihî gelişmeler dikkate alındığında Osmanlı Devletinin

kurumlaşmasında ulema tabakasının rolü daha iyi anlaşılır. Klasik devirde şeyhülislam, kazaskerler, müderrisler, din görevlileri, tarikat şeyhleri, kadılar vb. ulemanın en önemli unsurları idi. Bu zümrenin temel görevleri *ifta* (fetva verme), *tedris* (eğitim-öğretim) ve *kaza* (yargı, kadılık) işleri idi. İlmiye zümresi mensupları Müslüman olmak zorundaydı. İlmiyenin manevi lideri Şeyhülislam olmakla birlikte müderrislerin ve kadıların atama, azil, mülazemet vb. işlerinden, Divan-ı Hümayun üyesi olan Rumeli ve Anadolu kazaskerleri sorumluydu. Zamanla yüksek dereceli kadı ve müderrislerin tayin işleri Şeyhülislamın yetki alanına girecektir.

Yönetici sınıfın diğer unsuru olan memur-bürokratlar yani *kalemiye* mensupları, Divân-ı Hümayundaki bürolarda, Defterdarlıkta ve taşradaki beylerbeyi divanlarında istihdam edilmekteydi. Bunlar usta-çırak usulü ile yetişmekteydi. Bunların temel görevi divan kararlarını hazırlamaktı. Klasik dönemde İmparatorluk bürokrasisi *nişancı* yönetiminde idi. Divan kâtiplerinin başında, nişancıya bağlı *reisü'l-küttap* vardı. Ona bağlı kalemlerin her birisi kendi alanındaki işleri yürütüyordu. Malî işleri ise Başdefterdar'ın idaresi altındaki hazine (maliye) kâtipleri çekip çevirmekteydi. XVI. Yüzyılda defterdarlık büyük bir gelişme gösterdi ve zamanla kâtip sayısı gibi uzmanlaşma da arttı. Tımar sistemi ile ilgili kayıtlar ise Defterhâne-i âmire emini ve onun maiyetindeki kâtipler vasıtasıyla yürütülmekteydi. Bütün bu bürokrasi ve eyaletlerdeki beylerbeyi divanlarında görevli kişiler askerî sınıf mensupları olarak toplum yapısında yerlerini almaktaydı.

Reâyâ veya Yönetilenler

Osmanlı toplumunun yönetilen unsurlarını oluşturan tüccar, esnaf ve zanaatkârlar ile köylü-çiftçiler ve konar-göçerlerden oluşan reâyâ sınıfına yakından baktığımızda bunları yerleşim durumları bakımından üç ana grup içinde ele alabiliriz: Kentliler, Köylüler ve Konar-göçerler. Hiç şüphesiz bu üç tabaka içinde yönetici sınıf mensupları da vardır. Bu üç alandaki toplumsal ağlar yakından incelendiğinde Osmanlı toplum düzeninin özellikle Osmanlı İmparatorluğunun merkezî toprakları olan Anadolu ve Rumeli'de nispeten belirli ortak özelliklerle arz ettiği sonucuna varılabilir.

Şehirliler: Osmanlı kentleri ve kasabaları kale, pazar yeri veya bedesten ve Cuma camii gibi temel öğeler etrafında, mahalle birimi esasına göre ve vakıf sistemi çerçevesinde örgütlenen ve çevrelerine idarî ve iktisadî anlamda merkezlik yapan yerleşimlerdi. Kent ahalisinin bir kısmını yönetici zümre (*ehl-i örf* ve *ehl-i şer'*) mensupları oluştururken çoğunluk esnaf ve zanaatkârlık ile uğraşmaktaydı. Köylülerden farklı bir statüye sahip olan - askerî sınıf dışındaki- kentliler toprak sahibi olmadıkları takdirde şahsa bağlı herhangi bir

vergi ödemezler, ancak gelir durumlarına göre *avârıza* tâbi olurlardı. Oturdıkları evler, bağ ve bahçeleri özel mülk statüsünde idi. Devlet, doğal olarak şehirlerdeki sınaî ve ticarî faaliyeti vergilendirmektedir ki bu bağlamda kentlerde mukataalar öne çıkmaktadır (İhtisab, bac-ı bazar, bozahane, meyhane, boyahane, kapan vb. mukataaları).

Osmanlı şehirlerinde mahalle, birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirlerinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan kişilerden oluşmuş bir topluluğun yaşadığı yerdir. İslam ve Osmanlı şehrinin en önemli özelliklerinden birisi, kesin olmamakla birlikte, genelde farklı etnik ve dinî toplulukların değişik semt ve mahallelerde oturmaya eğilimli oluşlarıdır. Bazı durumlarda belirli meslek mensuplarının da topluca kendi adlarını taşıyan mahallelerde yaşadıkları anlaşılmaktadır. Bununla birlikte araştırmalar, bu gibi mahallelerin farklı dinden veya meslekten kişilere kapalı olmadığını, zaman içerisinde mülk alım-satımı vb. yollarla topluluk dışından kişilerin bu gibi mahallelere yerleştiğini göstermektedir. Öte yandan gayrimüslimlerin yoğun olduğu yerlerde aynı mahallelerde yaşayan Müslümanlar ve gayrimüslimler ayrı ayrı yazılırdı. Bu da bazen yanlışlıkla bunların farklı mahalleler olduğunun zannedilmesine sebebiyet vermiştir. Müslüman mahallelerin toplumsal merkezi cami veya mescittir. İmamlar da mahallenin temsilcisi konumundadır. Gayrimüslimlerde kilise ve din adamlarının bu bağlamdaki rolü çok açık değilse de malî temsilcilik rolleri belirgindir. Mahalle halkı cami, mescit, sıbyan mektebi, çeşme vb. ortak kullandıkları yapıların bakımı ve onarımı ve *avârız-ı divâniye* vergilerinin ödenmesi gibi işleri ortaklaşa yaparlardı.

Osmanlı şehirlerinin sosyal, kültürel ve ekonomik hayatında vakıf kuruluşlarının ve *hayrat* kavramının merkezî bir yeri bulunmaktadır. Şehirlerin imar ve inşası, eğitim, sağlık ve din hizmetleri vakıflara dayandığından insanların hayatında bu kurumun rolü son derecede kapsayıcı bir özelliktedir. İmaret siteleri veya külliye denilen kuruluşlar, kentlerin büyüklüklerine ve halkın ihtiyaçlarına göre başta padişah ve hanedan mensupları olmak üzere yönetici sınıf mensupları, zenginler ve nihayet halktan kişiler tarafından inşa edilmekteydi. Dönemin gündelik hayatında, insanların toplumsallaşmasında önemli yeri olan dinî merkezler (cami, mescit, tekke vs.) bu kurum sayesinde faaliyetlerini sürdürmekteydi. Külliyeler, gerek bünyelerindeki cami, medrese, darüşşifa, hamam vb. hayır kuruluşları çerçevesindeki sosyal ilişkilerle gerekse bunların masraflarına tahsis edilen dükkan ve evlerde kiracı olarak yaşayanların dahil olduğu daha geniş ilişkiler ağı ile toplum hayatına damgalarını vurmaktaydı.

Osmanlı şehirlerinde askerî ve adlî görevliler, dinî görevliler, eğitim kurumları mensupları toplumun önde gelen kesimini, yani *âyân ve eşrafı* oluşturmaktaydı. Şehrin

iktisadî faaliyetlerini ise esnaf ve zanaatkârlar ile tüccarlar yürütmekteydi. Osmanlı kentlerinde üretim ve hizmet sektörlerinde görev yapanların hepsi, esnaf örgütlerine üye idiler. Anadolu Selçukluları devrinde kurulan ahi birliklerinin, bazı özellikleri değişmekle birlikte Osmanlı döneminde tedricen esnaf teşkilatına dönüştüğü bilinmektedir. Her bir iş kolunun başında, o koldaki ustalar tarafından seçilip kadı siciline kaydedilen bir şeyh, bir kethüda ve bir yiğitbaşı bulunmaktaydı. Bu yöneticiler mesleğe çırak kazandırmak, hammadde temin edip üyelere dağıtmak, üretilen malların standartlara uygunluğunu ve meslek mensupları arasında dayanışmayı sağlamak vb. görevleri ifa etmekteydi. Esnaf ve zanaatkârlar kasaba ve şehirlerde toplumun en önemli unsurlarından birini teşkil etmekteydi. Meslek kollarının ya da hırfet gruplarının sayısı, kentlerin büyüklüklerine, uluslar arası ve ülke içi ticaret yollarındaki konumuna ve üretim faaliyetlerindeki uzmanlık alanlarına göre değişmekteydi. Dinî açıdan bakıldığında meyhanecilik gibi şeriata göre yasak olan faaliyetleri sürdürenler arasında Müslümanlar yoktu; öte yandan aynı işkolundaki Müslüman ve gayrimüslim meslek sahipleri aynı teşkilatın bünyesi içinde yer almaktaydı.. Çalışma hayatı büyük ölçüde esnaf teşkilatına dayanmakla birlikte, Osmanlı kentlerindeki iş sahiplerinin bir kısmı, mesela seyyar satıcılar, gezginler, köleler ve evlerinde çalışıp emeklerini satan kadınlar loncalara üye değildi. Esnaf ve zanaatkârlara oranla bölgelerarası veya ülkeler arası ticaretle uğraşan tüccarların sermaye biriktirme imkânları daha elverişliydi. Sattıkları mal çeşidine göre *hırfet* halinde örgütlenmekle birlikte esnafın tâbi bulunduğu *ihıtisab* kuralları, yani üretimin miktarı, kalitesi vb. hakkındaki kısıtlamalar onlara uygulanmıyordu. Tüccarlar birikmiş büyük servetleriyle devlet maliyesinde mültezim sıfatıyla hizmet etmekte, vergi işlerinde halk ile devlet arasında aracı rolü oynamakta, devlet için dış ilişkilerde ve casuslukta rol oynamaktaydılar.(İnalçık, “Devlet-Toplum-Ekonomi”, s. 177-186)

Osmanlı ülkelerinde nüfusun ne kadarının şehir ve kasabalarda yaşadığını kesin bir şekilde ileri sürmek mümkün değilse de İstanbul ve Bursa gibi büyük kentlerde kalabalık nüfusların bulunmasının da sayesinde İmparatorluğun önemli bir kentli nüfusa sahip olduğu anlaşılmaktadır. Mesela, XVI. yüzyılda İstanbul nüfusunun 1520-30’larda 400.000 civarından asrın sonlarına doğru 700.000’e yükseldiği tahmin edilmektedir. Öte yandan, Osmanlı tahrir defterlerindeki verilere göre Macaristan’da nüfusun yaklaşık dörtte biri (yüzde 25) şehir sayılan yerlerde oturmaktaydı. Ancak bunun gerçeği yansıtıp yansıtmadığı şüphelidir. Kentleşmenin düşük bir düzeyde olduğu Canik Sancağında 1570’lerde, askeriler hariç, kasabalarda yaşayanlar toplam nüfusun yaklaşık yüzde 4’ü kadar iken Harput’ta bu oran yüzde 13, Malatya’da yüzde 15, Manisa’da ise yüzde 18 civarında görünmektedir. Bu dört yörede de 1520-30’lara göre şehir/köy nüfusu dengesinde şehirlî nüfusu aleyhine 2-5 puan

arasında bir değişme söz konusudur. Bunda kır nüfusundaki artışın daha yüksek bir seviyede oluşu etkili olmuştur. Her halükârda XVI. yüzyılda nüfusun takriben yüzde 15-20 kadarının kent ve kasabalarda yaşadığı tahmin edilebilir. (Ö.L. Barkan, “Research on Ottoman Fiscal Surveys”;G. David, “Osmanlı Devri Macaristanı’nda Şehirleşme”; Öz, *Canik*, ss. 64-65; Ünal, Harput, s. 60, 73; Gögebakan, s. 192; Emecen, Manisa, s. 157)

Köyler ve Köylüler: Osmanlı toplumunun ana karakteri tarım toplumu oluşudur. Bu itibarla nüfusun ezici çoğunluğunu köylü-çiftçiler oluşturmaktaydı. İmparatorluğun merkezî bölgelerindeki köylü halkın çoğunluğu tımar sistemine tâbi idi. Bu çerçevede tarım üretimi, hayvancılık ile uğraşan köylüler sancaklarında cari kanunlar uyarınca vergilerini öderlerdi. Hükümdar nazarında Tanrının emaneti olan köylüleri ehl-i örfün gadrinden koruyan temel mekanizma Osmanlı adalet sistemi idi. Aslında bu bütün reâyâ unsurları için geçerlidir. Kadı mahkemesine, orada istenilen sonuç almamayınca beylerbeyi divanına ve son olarak Divan-ı Hümayuna ve bizzat padişaha arz hakkının bulunması bu mekanizmanın temel özelliğidir.

Mirî arazi rejiminin ve tımar sisteminin uygulandığı alanlarda köylüler, H. İnalcık’ın ifadesiyle *çift-hâne* sistemi çerçevesinde büyük ölçüde kuru hububat ekimine dayalı tarımla iştilal ediyordu(H. İnalcık, “Köy, Köylü ve İmparatorluk”). Tasarruflarında bulunan toprak miktarına göre tasnif edilen ve raiyyet rüsumu ödemenin yanında, olağanüstü vergiler (*avârız-ı divaniye ve tekâlif-i örfiye*) ile üretimden (*öşür*) ve alım-satımdan kaynaklanan çeşitli vergileri ödemekteydiler. Köylü-çiftçilerin bir kısmı, toprağın verim kalitesine göre, sancaktan sancağa 60-150 dönüm arasında değişen ve bir çift öküz ile bir yılda ziraat edilen toprak anlamına gelen çiftliklere sahiptiler. Ancak çoğunluğun tasarrufundaki toprak yarım çift (*nîm-çift*) veya daha azı (*ekinlü-bennâk*) idi. XV-XVI. yüzyıl tahrir defterlerinde, üzerinde kayıtlı toprağı olmayanlar *kara* veya *caba* olarak yazılırdı. Büluğ çağına erişen bekârlar mücerred, bazı bölgelerde ise kazancını tedarike muktedir bekârlar caba olarak kaydedilirdi. Özellikle gayrimüslimler söz konusu olduğunda aile reisi konumundaki dul kadınlar (*bîve*) da yazılırdı. Toprağın kardeşler tarafından ortak kullanımı söz konusu olduğundan XVI. yüzyılda sayıları artan *cabaları* tamamen topraksız-evli köylüler zannetmek yanlıştır. Bunlar, *çift*, *nîm* veya *bennâk* yazılı kardeşleriyle aynı toprak parçası üzerinde çiftçilik yapmaktaydılar. Hem kanunnâmeler hem de defterlerdeki kayıt usûlü, ölen babanın toprağının kardeşler arasında ortaklaşa kullanıldığını (*müşa ve müşterek*) açıkça ifade etmektedir. (Barkan, *Kanunlar*, s. 8-9, 30, 64 vs.) Köylerdeki tarım faaliyetinde kuru hububat ekiminin yanında değişik yerlerde pamuk, pirinç, sebze-meyve, keten-kendir, baklagiller vb. üretimi de yapılmaktaydı. Köylüler, kısmen kendi ihtiyaçları çerçevesinde hayvancılıkla da uğraşmaktaydılar. Osmanlı toplumunda reâyâ içinde olmakla birlikte devlet ve kamu için çeşitli hizmetleri yapmak

karşılığında veya bazı sebeplerden dolayı kimi kişi (kör, sakat, felçli, yaşlı vb.) veya gruplar (müsellem, sayyad vb.) vergilerden kısmen ya da tamamen muaf olurdu. Mesela derbencilik, köprücülük, çeltikçilik vb. hizmetleri yapanlar *avâriz-ı divâniye* ve *tekâlif-i örfiye* denilen vergilerden muaf tutulurdu. İşte bu grubu, reâyâ ile askerîler arasında bir kategori olarak yorumlamak da mümkündür. XVI. Yüzyıldan itibaren avâriz yükümlülüklerinin artışı ve yüzyıl sonlarında olağanlaşması pek çok kişi ve grubu bir hizmet karşılığı muaf statüsü kazanma yollarını aramaya itmiştir. Bu ise muaf olmayan reâyânın mağduriyetine sebebiyet verdiğiinden sık sık şikayete konu olmuştur.

Köylülerin sosyal ve ekonomik hayatında üretim faaliyetleri belirleyici rol oynamaktaydı. Hububat ekimi ve hasat zamanlarının dışında köylü-çiftçi nüfus büyük ölçüde hane halkının ihtiyaçları için saklanan hayvanların bakımı ve bahçecilik gibi çoğunluk açısından tâli önemi haiz uğraşlarla zamanlarını geçirmekteydi. Bazı bölgelerde arıcılık faaliyeti veya değişik bazı ürünlerin yetiştirilmesi sosyal ve ekonomik hayata bir çeşitlilik kazandırmaktaydı. Bazı köylüler değirmencilik, nalbantlık gibi mesleklerle işgal ederek sanatlarını, düşük tempoda da olsa yılın tamamında veya bir kısmında icra ederken bazı yerlerde kadınların dokumacılık sektöründe rol aldıkları görülebilmekteydi. Hububat üretimi dışında geçimlerini kısmen büyük ve küçük baş hayvan üreticiliğinden ve bu hayvanların ürünlerinden sağlayanlar kazalarındaki pazar yerlerine giderek ürünlerini pazarlamaktaydı.

Osmanlı köylülerinin devletle ilişkilerine baktığımızda ilke olarak ve söylem düzeyinde Padişah ve Divan-ı Hümayun'un ve taşrada da kadılık sisteminin köylüleri sipahiler ve diğer ehl-i örf mensuplarının zulüm ve haksızlıklarına karşı koruyucu bir işlev ifa ettikleri görülür. Köylüler de şikâyet haklarını kullanarak kendi çıkarlarını savunmaktaydılar. Bununla birlikte köylülerin devletin uyguladığı malî ve idarî politikaları gönüllü olarak benimsedikleri ve her halükârda itaatkâr bir tutum izledikleri de söylenemez. Tahrirden kaçma, üretimi olduğundan az gösterme, otorite zaafının olduğu yer ve zamanlarda görevlilerle çatışma vb. durumlar yaygındı. Ancak köylülerin devletle uyumlu ilişkileri de çatışmaları da örgütlü olmaktan ziyade bireysel bir nitelik taşımaktaydı. Köy kökenli gençlerin sekban ve sarıca bölükleri teşkil ederek Celâlî ayaklanmalarında yer almaları farklı bir olgunun, geçim darlığının yanında, devletin, taşra ümerası aracılığıyla, ateşli silah kullanmayı bilen gençleri seferler sırasında istihdam etme siyasetinden kaynaklanan levendleşme olgusunun bir görüntüsüdür. Köy hayatını devam ettiren, çiftiyle çubuğuyla geçimini sağlamaya çabalayan çiftçi-köylüler ise bir yandan da devletin vergi taleplerini karşılamaya çalışmaktaydılar.

Konar-göçerler: Osmanlı coğrafyasında Türk kökenli konar-göçerler buldukları coğrafyaya göre *Yörük* veya *Türkmen* olarak adlandırılırlardı; kabaca Kızılırmak yayının doğusundakiler *Türkmen* (Türkmân Taifesi) batısındakiler *yörük/yürük* (Yörükân Taifesi) olarak adlandırılmıştır, ancak bunu kesin bir şekilde söylemek zordur. Hayat tarzlarından kaynaklanan konar-göçer tabirinin yanında “göçer-evli”, “göçer yörük”, “konar-göçer yörük” vb. tabirlerle de anılan bu zümreler, Osmanlı döneminde bilhassa Doğu Anadolu’da “ulus” denilen birlikler olarak teşkilatlanmıştır. Güneydoğu Anadolu, Suriye, Irak vb. yerlerde ise Ekrad Taifesi, Arab Taifesi adı altında zikredilen konar-göçer toplulukları vardır (F. Sümer, *Oğuzlar-Türkmenler*; C. Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*; İlhan Şahin, *Konar-Göçerler*; Y. Halaçoğlu, “Osmanlı Belgelerine Göre...”; T. Gündüz, *Bozulus Türkmenleri*).

İl veya *ulus* ismi altında gruplandırılan konar-göçerler, sırasıyla boy (aşiret), oymak (cemaat), oba (mahalle) bölümlerine ayrılmıştır. Boyların başında boy-beyleri bulunmakta olup bunlar boyu oluşturan unsurların *kethüda* ve ihtiyarları tarafından seçilir, daha sonra bir beratla resmen tayinleri tamamlanırdı. Cemaatlerin başındaki kethüdalar ise boy beyi tarafından tayin edilirdi. Öte yandan beyliğin irsî olarak intikal ettiği teşekküllerde bey ailesinin yanında boy aristokrasisi olarak bir *torun* grubu da vardı. Tek boydan oluşan, bir boydan türeyerek sayıları çoğalan ve genellikle başkanlarının adıyla anılan oymaklar şeklinde veya federasyon tarzı konar-göçer teşekkülleri vardı.. Konar-göçer teşekküller timar, zeamet, has veya evkaf reâyâsı olabiliyordu.

Osmanlıların iskân siyaseti çerçevesinde Rumeli'ye naklettiği konar-göçerler buradaki genel nüfus içinde önemli bir oran teşkil etmeseler de askerî teşkilat açısından son derecede önemli bir yere sahip idiler. Kanunnamelere göre Fatih devrinde 24, Kanunî devrinde 25 kişiden oluşan “ocak”lar halinde teşkilatlandırılan Rumeli Yörüklerinin bir kısmı (eşkinciler) nöbetleşe sefere giderken bir kısmı da (yamaklar) avâız karşılığında eşkincilerin harçlıklarını karşılardı. Çiftçilikle uğraşanlar çift resmi vb.yi düşük bir orandan öder, avâız mukabelesinde yolların güvenliği ve bakımı, derbendcilik, madencilik, çeltikçilik, kale muhafızlığı, ordu ve donanma için çeşitli ihtiyaçların tedariki vb. görevleri yerine getirirlerdi. Rumeli’de bulunan önemli yörük grupları şunlardır: Naldöken, Tanrıdağı, Selanik, Ofcabolu, Vize ve Kocacık Yörükleri. 1691’deki aşiretleri iskân teşebbüsü sırasında fetih ruhunu canlandırmak amacıyla Rumeli’deki yörükler “Evlâd-ı Fâtihân” (Bk. **Evlâd-ı Fâtihân**), adı altında yeniden teşkilatlandırılmıştır.(A. Refik, Anadolu’da Türk Aşiretleri, s. 116-117; Gökbilgin, *Rumeli’de Yörükler, Tatarlar...*, s. 255-256)

Yaylak ve kışlakları arasında hayatlarını sürdüren aşiretlerin yaylak ve kışlakları bazen birbirinden çok uzakta olabilmekteydi. Yaylaklarda hayvanlarını otlatan bu topluluklar kışlaklarında ekincilikle uğraşmaktaydılar; dolayısıyla bunların hayat tarzı yerleşiklik ile göçebelik arasında bir ara tarzıdır. Çadırları, at ve deve gibi nakil hayvanları ve sürüleriyle hareket eden konar-göçer teşekküller içinde çeşitli sanatlarla uğraşan kişiler de vardı.Yörük ve Türkmenler de çiftçi reâyâ gibi hâne esasına göre vergilendirilmekteydi. Tarımla iştilal eden köylü-çiftçilerin statüleri sahip buldukları toprak miktarına göre, konar-göçerlerinki ise sürülerindeki koyun sayısına göre belirlenirdi. Buna göre 24 adetten fazla koyunu olan yörük *hâne*, daha az koyunu olan ise *bennâk* itibar olunurdu.

XVI. yüzyıl başlarında Batı Anadolu (Anadolu Beylerbeyliği)’daki Yörüklerin toplam kayıtlı nüfus içindeki oranı yüzde 15 idi. Genel olarak bakıldığında XVI. yüzyılda Anadolu’nun tamamında konar-göçer nüfus toplam nüfusun yaklaşık yüzde 15-16’sına tekabül etmekteydi. 1520-30’larda, kabaca bugünkü Anadolu’da kayıtlı nüfusun yüzde 18’sinin konar-göçer olduğu anlaşılıyor. 1570-80’lere ait tahrir defterleri verilerine göre aynı eyaletlerdeki toplam 1.360.474 hanenin 220.217 hanesi konar-göçer idi ki bu kayıtlı nüfusun yüzde 16’sına tekabül eder. Öte yandan yoğun bir göçebe nüfusuna sahip bulunan Trablus, Şam, Halep, Bağdad ve Basra’da nüfusun yüzde 24’ü konar-göçer idi. Balkanlarda ise daha ziyade askerî bir yapı arz eden yörük ve yörük kökenli yaya ve müsellemler yaklaşık 50.000 hane idiler; Rumeli’deki kayıtlı 1.111.799 hanenin yüzde 4,5 kadarını teşkil etmekteydiler. XVI. yüzyılın ikinci yarısında özellikle Anadolu Eyaletinde konar-göçer nüfusta, kısmen doğudan batıya göçten kaynaklanan, kayda değer bir artışın olduğu görülüyor.

Konar-göçerlerin yerleştirilmesi siyasetinde, harap yerlerin şenlendirilmesi, konar-göçerlerin yerleşik nüfusa zarar vermelerinin önüne geçilmesi ve şekavet unsurlarının denetim altına alınması temel amaçlar olarak görülmektedir (Orhonlu, *Aşiretlerin İskanı*, s.33 vd.). XVII. yüzyıl sonlarında ve XVIII. Yüzyılda girişilen bazı iskân teşebbüslerinin kısmen başarılı olduğu ve kurulan yerleşimlerin günümüze kadar ulaştığı tespit edilmiştir (Yusuf Halaçoğlu, *İskân Siyaseti*). Aşiretlerin iskânı XIX. Asırda da devam etmiş, bu defa kaybedilen topraklardan gelen göçmenlerin yerleştirilmesi problemi de devreye girince bu işle ilgili bir teşkilat kurulması yoluna gidilmiştir. 1860'da Muhacirin komisyonu kurulmuş, daha sonra vilayetlerde müdürlükler teşkil edilmiş ve nihayet bir genel müdürlük altında toplanan bu organizasyon *Aşâir ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi* adını almıştır (1914).

Tanzimat öncesi dönemde merkezi otoritesinin zayıflaması ve özellikle XVIII. Yüzyılda mahallî önde gelenlerin yani âyânın etkisinin artması yüzünden Anadolu'nun pek çok yerinde aşiretlerin yol açtığı asayişsizlikler yerleşik halkın şikâyetlerine sebebiyet vermekteydi. Tanzimat reformlarının uygulanması sırasında da özellikle Çukurova, Suriye, Irak gibi yerlerde aşiretlerin yol açtığı olaylar vuku buldu. Kâh ikna yoluyla kâh zor kullanmak suretiyle hareket eden Osmanlı Devleti bu asayişsizliklere karşı yine aşiret unsurlarından oluşturduğu askerî birlikleri kullandı. Bir takım aşiretlerin iskân yoluyla denetim altına alınmasına çalışan devlet, aşiret beyliğini kaldırarak muhtarlıklar ihdas ettiyse de fiiliyatta değişen bir şey olmadı. Orta Anadolu'daki aşiretlerin iskânında epeyce bir mesafe alındıysa da Kırım Savaşı bu yöndeki çalışmaları sekteye uğrattı. Bilahare Maraş ve Elbistan arasındaki aşiretlerin iskânı konusunda, 1865 yılında kurulan "Fırkâ-i Islahiye" önemli başarılar sağladı.

Osmanlı Toplumunda Gayrimüslimler

Osmanlı toplumunda, statü açısından kişinin yerinin belirlenmesinde dikkate alınan en önemli faktörlerden birisi de dindir. Müslümanlar ve ehl-i kitap gayrimüslimler (=zimmîler) çok bakımlardan eşit muameleye tâbi tutulsalar da hem vergilendirmede hem de sosyal yaşantılarında bazı farklılıklar mevcuttu. Dolayısıyla Osmanlı toplumu dinî açıdan Müslümanlar –Gayrimüslimler olarak iki ana grup halinde idi. Hiç şüphesiz gayrimüslimler arasında din (Hıristiyan-Yahudi) ve mezhep farklılıkları vardı. Müslümanlar tek bir grup sayılmakla birlikte gerçekte onlar arasında da değişen derecelerde mezhep ve tarikat farklılıkları oluşmuştu. Esasen Osmanlı klasik döneminde toplumun dinî mensubiyetler açısından nasıl bir tasnif ve teşkilatlanmaya tâbi tutulduğu tartışmalı bir meseledir. İmparatorlukta yaşayan ehl-i kitap gayri Müslimler (Hıristiyanlar, Musevîler, Mecusiler ve

Sabiîler) İslâm geleneği ve hukuku çerçevesinde zimmî statüsü içindeydiler; yani cizye yükümlülüğü karşılığında dinî inanç ve ibadetlerinde serbesttiler. “Millet sistemi” kavramlaştırması XX. Yüzyıla ait bir terimdir (B. Braude, “Foundations Myhts of the Millet System”); bununla birlikte Osmanlı Devletinin gayri Müslim “taife” veya “cemaat”leri dinî-mezhebî mensubiyetlerine göre tanımladığı ve malî yükümlülüklerini dinî önderleri yoluyla çekip çevirdiği anlaşılmaktadır. Fatih devrinde böyle bir sistemin kurulduğu iddiaları tartışmalıysa da Tanzimat devrinde Müslim-Gayrimüslim eşitliğinin sağlanması çabaları çerçevesinde Rum, Ermeni ve Yahudi “Millet”leri için nizamnâmeler hazırlandı.

Osmanlı kentlerinde Müslim-Gayrimüslim unsurlar arasındaki ilişkiler, Osmanlı tebaası olmayan gayrimüslimlerin konumu gibi hususlar genel olarak benzer zannedilse de değişik tarihî, kültürel ve ticarî tecrübelerle sahip kentlerde farklılıklar gözlenebilirdi. XVII. yüzyılda yükselen bir liman kenti olan İzmir’de yabancılar kentin ticarî ve sosyal hayatına önemli etkilerde bulunurken Halep’teki yabancılar toplumuyla kaynaşmak için ev dışında yöresel giysileri giyiyorlardı.

Osmanlı toplum hayatında dinî-mezhebî grupların kompartımanlar halinde yaşadığı düşüncesi ancak kısmen doğrudur. Farklı dine veya mezhebe mensup olanların ayrı mahalle ve köylerde yaşama eğilimi varsa da bunun genel geçer bir uygulama olmadığı, çok sayıda köy ve mahallenin karışık bir dinî terekkübe sahip bulunduğu anlaşılmaktadır. Müslümanlarla gayrimüslimler arasında komşuluk ilişkileri, ticarî ilişkiler, ev alım-satımı gibi hususlar yapılan araştırmalarda ayrıntılı olarak göz önüne serilmiştir. Gayrimüslimler özellikle Osmanlı Devletinin Rumeli topraklarında nüfusun çoğunluğunu teşkil ediyorlardı. Erken dönemde din değiştirmeden askerî sınıf üyesi olabilirken bu durum sonraları kısıtlandı. Yardımcı birlik niteliğindeki (*voynuklar*, *martoloslar* vb.) askerî gruplar, Divan-ı hümayun tercümanları ve dinî görevliler dışında gayrimüslim tebaa reâyâ statüsünde şehir ve köylerde yaşamaktaydı.

3- Osmanlı Toplumunun ve Sosyal Hayatının Bazı Yönleri

Osmanlı toplum yapısı ve bu yapı içindeki gruplar durağanlık arz etmiyordu. Kuruluş döneminin uç toplumu yerleşik tarımsallaşmış-şehirleşmiş bir topluma dönüşecektir. Bu toplumdaki askerî sistemin evrimine paralel olarak toplumsal yapıda da değişimler olmuştur. Mesela; ilk devirlerde askerî sınıf mensubu iken zamanla bu statüsünü kaybedip reâyâ statüsüne giren yayalar ve müsellemler gibi gruplar, ilk başta avârizdan muaf tutulmak suretiyle padişah hasları reâyâsı yapıldılar. XVI. Yüzyıl ortalarından itibaren ise kapıkulları taşra toplumu içinde giderek etkili hale geldiler ve adeta kır toplumunun bir parçası haline

geldiler. Bu gelişme tımar sisteminin zayıflamasının bir sonucuydu. Daha önce tımarlıların yerine getirdiği birtakım işlevler bu defa kapıkullarınca yerine getirildi.

Osmanlı toplumu farklı dinî, etnik unsurları barındırdığından genel hükümlerden sakınmak gerekir. Askerî kesim ve zengin tabakada geniş aileye, köleler ve cariyeleri kapsayan hane-halklarına rastlanmakla birlikte sıradan halk söz konusu olduğunda çekirdek ailenin esas olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, nüfusun çoğunluğunu teşkil eden çiftçi-köylülerin vergi ünitesi çekirdek aile idi ama toprak tasarrufunda kardeşlerin ortaklaşa kullanımının söz konusu olduğu bilinmektedir. Anne, baba ve çocuklardan oluşan ailenin içinde büyük anne ve babalar da olabilirdi.

Aile evlenme ile teşekkül eden bir kurumdur. Osmanlılarda evlenen çiftlerin genelde ayrı bir hane teşkil ettikleri ama bazen baba evinde kalmaya devam eden ailelerin bulunduğu da bilinmektedir. Bu toplumda farklı dinden kişilerle evlenmek olmakla birlikte yaygın değildi. Osmanlı ailesi hakkındaki araştırmalar boşanmanın ve çok eşliliğin yaygın olmadığını göstermektedir. Osmanlı toplumunda, İslam hukuku çerçevesinde, kadınların menkul ve gayrimenkul sahibi olmaları, az sayıda da olsa para getiren işlerle uğraşmaları, vekil yoluyla veya bizzat mahkemelere başvurarak haklarını savunmaları olağan hallerdendi. Kır kesiminde hane reisi konumundaki dul kadınlar dışında kadınların toprak tasarruf etmesi mümkün değildi. Mülk statüsündeki ev, bağ ve bahçelerden miras hakları vardı. Gayrimüslim aileler de evlenme ve mirasla ilgili meselelerini sıklıkla şer'î mahkemelere götürmüşlerdir.

Aile konusunda en çok üzerinde durulan noktalardan ikisi çok eşlilik ve aile başına ortalama çocuk sayısı meselesidir. Bu konuların dönemlere, bölgelere ve zümrelere göre farklılıklar arz edebileceğini dikkate almak kaydıyla, çok kadınla evliliğin yaygın olmadığı ve ailelerin ortalama 2-3 çocuklarının olduğu söylenebilir. Mesela Barkan tarafından incelenen askerî sınıf muhallefât verileri, XVI. Yüzyıl ortalarıyla XVII. yüzyıl ortaları arasında Edirne kassamı tarafından tutulan kayıtlara göre tek kadınla evlilik yüzde 93 civarındadır; aile başına düşen kayıtlı çocuk sayısı ise 2,2 çıkmaktadır.(Barkan, "Edirne Kassamı...", s. 14) XVII. Yüzyılda Bursa'da üst tabaka mensupları arasında çok-eşlilik ancak % 5 seviyesindedir. Genel olarak bakıldığında, yapılan araştırmalardan, çok-eşlilik uygulamasında en önemli faktörün çocuk-ve erkek çocuk- sahibi olma arzusu olduğu, ortalama olarak köylülerin şehirlilerden daha fazla çocuğa sahip oldukları anlaşılmaktadır.

Ailenin en önemli unsuru sayılan kadının aile ve toplum içindeki konumu çocuklarının sayısı ve yaşlılık ile yükselir. Evlilikte İslam hukukunun öngördüğü mehir aslında kadın açısından bir boşanma ve dul kalma ihtimaline karşı bir garantidir ama toplumda *başlık, kalın*

adı altında evlenen kızın ailesine ödeme yapılmaktaydı. Ölüm halinde miras taksimi, Şer'îye sicilleri üzerindeki araştırmaların da gösterdiği üzere, İslam hukuku çerçevesinde yapılmaktaydı. Müslüman ailelerde kızlar erkek çocukların yarısı kadar pay alırken ölen kişinin eşi terekeden, mehrini ve nafakasını alırdı. Ölenin çocukları varsa anne-babasına ve akrabasına mirastan pay düşmezdi.

Özellikli Bazı Toplum Zümreleri: Hem sünni hem de Alevi kesimde, toplumun çeşitli katmanlarında yer alan ve Hz. Muhammed soyundan *seyyidler ve şerifler* Osmanlı toplumunun ilginç bir unsurunu oluşturmaktaydı. Merkezde Nakibüleşraf'ın taşrada da nakibüleşraf kaymakamlarının denetimi altında, birtakım ayrıcalıklar ve statü sembolleriyle donatılan bu gruba dahil olabilmek için zaman zaman sahte şecereler düzenlendiği de olmaktadır. Nitekim XVII. yüzyılda avâız yükümlülüğünün ağırlaşmasına paralel olarak daha önce seyyidlerin pek görülmediği mıntika ve çevrelerde dahi çok sayıda seyyide rastlanmaktadır. (R. Kılıç, *Seyyidler ve Şerifler*, s.101-103)

Osmanlı toplumundaki farklı özelliklere sahip unsurlardan birisi de Çingenedir. Osmanlı Devleti'ndeki yaşayan Çingener, Müslim ve gayrimüslim olarak iki gruba ayrılmalarına rağmen bunlar hukukî bakımdan denk sayılmışlardır. Çingener Osmanlı Devleti'nde hiçbir zaman ayrı bir cemaat olma vasfını taşıyamamışlardır. Mesela: Osmanlı Devleti'nde sadece gayrimüslimlerden cizye alınırken, Kıbtî teb'anın hem zımmî, hem de Müslimlerinden cizye alınmıştır. Fakat, miktarı farklı tutulmuştur. "Gurbet ve Çingenyân Taifesi" olarak adları geçen, evleri ve barkları ile gezginci bir hayat süren bu taifenin mensuplarının, satın alarak sermaye edindikleri güzel cariyelerden faydalanıp, çalgılı oyunlu eğlenceler düzenledikleri kaynaklarda yazılıdır. Bilhassa büyük şehirlerin elverişli yerlerinde açığa kurdukları çadırlarda levend, suhte ve öteki ergen (bekâr) servet sahibi ailelerin oğulları hatta evli erkekler bile kendilerini bu eğlenceye kaptırıp, servetlerini bu yolda harcamaktaydılar. Dinî açıdan gayrimüslim çingenerin durumuna baktığımızda, XVII. yüzyılda bölgesel karışıklıklardan dolayı önceleri Kıptî kilisesinin Habeş ve Süryani kiliseleriyle birlikte Rum kilisesine, daha sonra ise Habeş ve Kıptî kiliselerinin buradan ayrılarak Ermeni kilisesine bağlandığı görülmektedir.

Osmanlı toplumunun önemli bir unsuru da kölelerdi. Köle kökenlilerin bir kısmı gerekli eğitimden sonra saray ve devlet hayatında önemli mevkilere ulaşabilirken çoğunluğu ailelerin yanlarında çeşitli hizmetlerde kullanılmaktaydı. Osmanlılarda kölelerin önemli bir kaynağı savaş esirleriydi. XVI.yüzyıl sonu ve XVI. Yüzyılda Anadolu'da en çok Rus ve Macar kölelere rastlanır. Esirler yanında Tatarlar ve Abazalar gibi köle satıcılarından

Karadeniz kıyısındaki limanlar vasıtasıyla köle getiren tüccarlar vardı. Macaristan, güney Rusya ve Kafkasya'dan gelenlerden başka Afrika'dan Mısır yoluyla köle getirilirdi. Bu siyah köleler özellikle Batı Anadolu'da çok yoğundu. Bunların en değerlileri saraya, harem-i hümayuna alınırdı. Osmanlı Devletinde köle ticareti çeşitli yollarla yapılmakta, şehirlerde köle pazarları kurulmaktaydı. Tanzimat döneminde, Avrupa'da zenci köle ticaretine gösterilen tepkilere paralel olarak, Osmanlı hükümetleri de köle ticaretini yasaklamak yönünde adımlar attılar. 1847'de Afrika'dan getirilen zenci kölelerin ticareti yasaklandı; daha sonra Çerkes ve Gürcü köle ticareti de yasaklandı. Bununla birlikte gizli yollardan köle alım satımı II. Meşrutiyetin ilanına devam etmiş ve nihayet 27 Ekim 1909 tarihli kanunla her türlü köle alım-satımı kesin olarak yasaklanmıştır.

Hane halkının bir unsuru sayılan kölelerin çoğu ev hizmetlerinde kullanılmaktaydı. Ticaret ve imalatta istihdam edilen kölelerin bir kısmı sahipleri tarafından azat edildikten sonra kendi işlerini kurabilmekteydi. Esirler çeşitli işlerde ve bu arada tersanede çalışmakta, köle statüsünde olsalar bile "nafaka" denilen bir ücret almaktaydılar. Köle sahiplerinin kölelerini azat edip evlendirmeleri, evlatları yoksa kurdukları vakıflara mütevellî tayin etmeleri yaygın uygulamalardı.

Osmanlı toplumsal grupları içinde ilginç bir unsur ortakçı kullardır. Bunlar, İstanbul civarındaki Haslar kazasında 110 kadar köy içinde diğer reaya ile birlikte yaşayan ve münhasıran çiftçilikle uğraşan ortakçı kullar ile Bursa ve Biga civarında çiftçiliğin yanında padişaha ait hayvanlar ve bağcılıkla uğraşan kullar, Batı Anadolu ve Rumeli'de bazı vüzerâ vakıflarındaki ortakçı kullardır. Bunların yanında Edirne ve Konya civarında yaşayan ama kul oldukları belirtilmeyen ortakçılar vardır. Haslar kazasındaki kulların toprağa yerleştirilmiş esirler, yani padişahın kulları ve cariyeleriyle onların nesillerinden gelenler oldukları anlaşılmaktadır. Bunların evveleminde savaşlar sırasında sürgün yoluyla getirilip yerleştirildikleri anlaşılmaktadır. Defter kayıtlarında ehl-i zimmet ile ortakçı(kul)lar arasında kesin bir ayırım olduğunu görmek mümkündür (Barkan, "Toprak İşçiliğinin...", s. 578-585). Fatih devrinde yoğun olarak tespit edilen ortakçı kulluk statüsünün XVI. Yüzyılda giderek ortadan kalkmaya yüz tuttuğu ve ortakçı kulların sıradan reaya statüsü kazandıkları gözlenmektedir.

Ortak Toplumsal Mekanlar ve Şenlikler

Osmanlı toplum hayatında mahallenin, medrese ve mekteplerin, cami ve mescitler, tekke ve zaviyeler, kiliseler, sinagoglar, manastırlar, pazar ve çarşılar toplumsallaşma ve kültürel hayat açısından en önemli iletici, aktarıcı kurumlar ve ortamları oluşturmaktaydı.

Çarşı ve pazarlarda alış veriş yaparken toplumsal meseleleri de görüşen insanlar, cami, kilise, sinagog gibi ibadethanelerde de yine bir araya gelerek meselelerini paylaşıyorlardı. Öte yandan, tekke ve zaviyeler de dinî hayatın yanında, eğitim, kültür aktarımı ve zaman zaman muhalefet odağı görevlerini ifa edebiliyordu. Kalenderîlik-daha sonra Bektaşîlik ve Melamîlik gibi tasavvuf akımlarının bazı kolları bu muhalefet fonksiyonuna daha yatkın idiler. Her halükârda dervişlerin ve tarikatların Osmanlı toplum hayatında çok önemli bir yeri vardı. Özellikle büyük kentlerde çok sayıda tekke ve şeyh mevcuttu.

XVI. yüzyılda bu toplanma yerlerine kahvehaneler eklendi. Kahvenin ve tütünün Osmanlı topraklarına girişi, keyif verici bu maddelerin dinî açıdan haram mı helal mi oldukları tartışmaları bir yana, sosyal ve siyasî hayat bakımından önemli sonuçlar doğurdu. Kahvehanelerde toplananların fesat çıkarma ihtimali otoriteleri tedirgin ediyordu ve zaman zaman yasaklamalara gidildi.

Padişahın isteğiyle düzenlenip saray çevresinde kalmayan, başkentte ve hatta büyük şehirlerde kutlanan büyük şenlikler, klasik dönemde şehzade sünnetleri ve ikinci derecede de hanım sultanların düğünleri vesilesiyle olurdu. Osmanlı sultanlarının komşu veya rakip devletlerden kız aldıkları XV. Yüzyılın ikinci yarısına kadar, padişah düğünleri yapılıyordu. Daha sonra bu tür evlilikler kalktığından halkın katıldığı düğün törenleri de yapılmamıştır. Sünnet düğünleri ise herkesin katılımını sağlayacak bir tarzda düzenlenirdi. Padişah düğünün ilk gününde çocuklarını kent dışında bir yerde hazırlanan şenlik süslerini görmeye götürürdü. Çeşitli malzemeden süslemeler yapılır ve şekerleme ve yiyecekler dağıtılırdı.

Sünnet düğünleri veya ordunun sefere çıkması vesilesiyle loncalar alayları düzenlenir, kandillerde ise *donanma* denilen ışık gösterileri yapılırdı. Donanmalar bir şehzadenin doğması, veya bir fetih münasebetiyle de düzenlenirdi. Evlere kandiller takılır, camilerde minareler arasına mahyalar kurulurdu. Şenliklerde geceleri havai fişek gösterileri yapılırdı. Bu şenliklerin taşranın büyük kentlerinde yapılanları dahil hepsi padişah adına yapılır ve onun gücünü yücelten bir söylemin yansımalarıdır. Sefer dönüşü düzenlenen şenlikler dışındakilere sadece bir seyirci olarak katılan padişahlar, yine de bu şenliklerin esas itibarıyla Sultanın otoritesinin meşrulaştırılması araçlarından birisi olduğunun bilincindeydi. Bu törenlerde padişah ve tebaası arasında hediyeleşme de önemli bir yer tutardı. Ayrıca başka zamanlarda sıkı uygulanan bazı kuralların şenliklerde bir derece yumuşatıldığı da görülebilir. Normal zamanlarda kadınların herkesin bulunduğu yerlere gitmesi hoş karşılanmazken şenliklere katılmaları olağandı ve onlara yer ayrılırdı.

Halkın kutladığı Bayramlara gelince hiç şüphesiz Müslüman ahali için en önde gelen bayramlar Ramazan ve Kurban bayramlarıydı. Mevlid törenleri, düğünler ve sünnet düğünleri

de bu bağlamda anılmalıdır. Halkın mesire yerlerine sık sık gittiği de seyyah eserlerinden anlaşılır. Osmanlı otoritelerinin halk tarafından düzenlenen büyük şenliklere, özellikle merkezi otoritenin bulunduğu bölgelerde en azından şüpheyle baktıklarını gösteren işaretler vardır. (S. Faroqhi, *Gündelik Yaşam*, ss. 182-199)

4-Değişim Döneminde Toplum Yapısı

On yedinci yüzyıl ortalarından başlayarak kapıkullarının taşrada garnizonlar halinde yerleşmeye başlaması, zaman içinde hem kentlerde hem de köylerde toplumsal yapının yeni bir unsura sahip olmasıyla sonuçlandı. Tımarlıların giderek etkilerinin azalmasına paralel olarak kapıkulları etkinlik kazandı. XVII. yüzyıla ait mufassal avarız defterlerinde kapıkulları tarafından fiilen ele geçirilen raiyyet çiftlikleri yüzünden reâyânın artan avâriz yükünden şikayetler vardır. Öte yandan yine tımarlı ordusunun etkisinin giderek azalması ve taşradaki gençlerin yeni geçim kapıları aramalarının bir sonucu olarak, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda taşra yöneticileri raiyyet kökenli ve ateşli silah kullanan gençleri kapılarında istihdam ettiler. Bunlar işlerini kaybettiklerinde eşkıyalığa başlamaktaydı. Sekban ve sarıca olarak ya da genel olarak levend adıyla anılan bu unsurlar XVII. yüzyılda taşrada isyan çıkaran valilerin ordularında mühim roller oynadılar. Taşrada kapıkulları ve özellikle de yeniçerilerle sekbanlar arasında büyük bir rekabet yaşandı. Celâlî isyanlarının kadrolarını büyük ölçüde söz konusu *levendat* oluşturmuştur. XVIII. yüzyılda yeniçeriler artık daimi ve ücretli olarak askerlik yapmaktan ziyade bir takım muafiyetlerle donanmış, küçük esnaftan oluşan bir milis gücüne dönüşmüş, tımarlı sipahiler ise giderek azalmış ama tamamen ortadan kalkmamıştır. Bu gelişmeler çerçevesinde, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda köylülerin giderek daha artan vergilendirme yüzünden çift-bozanlığa başvurdukları ve köylerini terk ettikleri görülmektedir. Genelde köylülerin yerlerine ve yurtlarına bağlı oldukları ve buraları kolayca terk etmedikleri dikkate alınırsa onları buna zorlayan kuvvetli sebeplerin olduğu anlaşılır.

Toplum-devlet ilişkilerinde âyânlar ve özellikle de bölgelerine gitmeyen valilerin vekil olarak yerlerine atadıkları çoğunluğu yerel âyâna mensup mütesellimler ön plana çıktı. Kadılık sistemi, vakıf kurumu ve ilmiye sınıfı da klasik düzendeki işlevlerini büyük ölçüde yerine getirmeye devam etti. Öte yandan, özellikle XVII. yüzyıl sonlarındaki savaş ve toprak kayıplarının arttırdığı vergi yükü halkı olumsuz etkilemekteydi. Devlet de, malî sıkıntısına çare olmak üzere maliyede *mâlikâne* usulünü getirerek mukataaları kayd-ı hayat şartıyla iltizama vermeye başladı (1695). Malikâne sahipleri çoğunlukla devlet görevlileri idi. Askerî sınıf mensupları, yerel âyân ve para sahipleri arasında kurulan ilişkilerle taşradaki bu gelir

kaynakları değerlendirildi. Âyânlığın güçlenmesinde, diğer etkenlerin yanında bu usulün etkili olduğu açıktır. Kasaba ve kentlerde geleneksel hayat ve üretim-tüketim ilişkileri ana çizgileriyle devam ederken âyânlık kurumunun ön plana çıkması kentlerin siyasî, iktisadî ve kültürel hayatına önemli etkiler yaptı. Mesela, daha önce bir köy olan Yozgat apanoğullarının imar faaliyetleri sayesinde gelişmiş bir şehre dönüştü. Diğer pek çok kent ve kasabada iltizam sisteminden de yararlanmak suretiyle güçlerini arttıran âyânlık kendilerinin iktidarını ve meşruiyetini sağlama almak bakımından benzer faaliyetlerde bulundular.